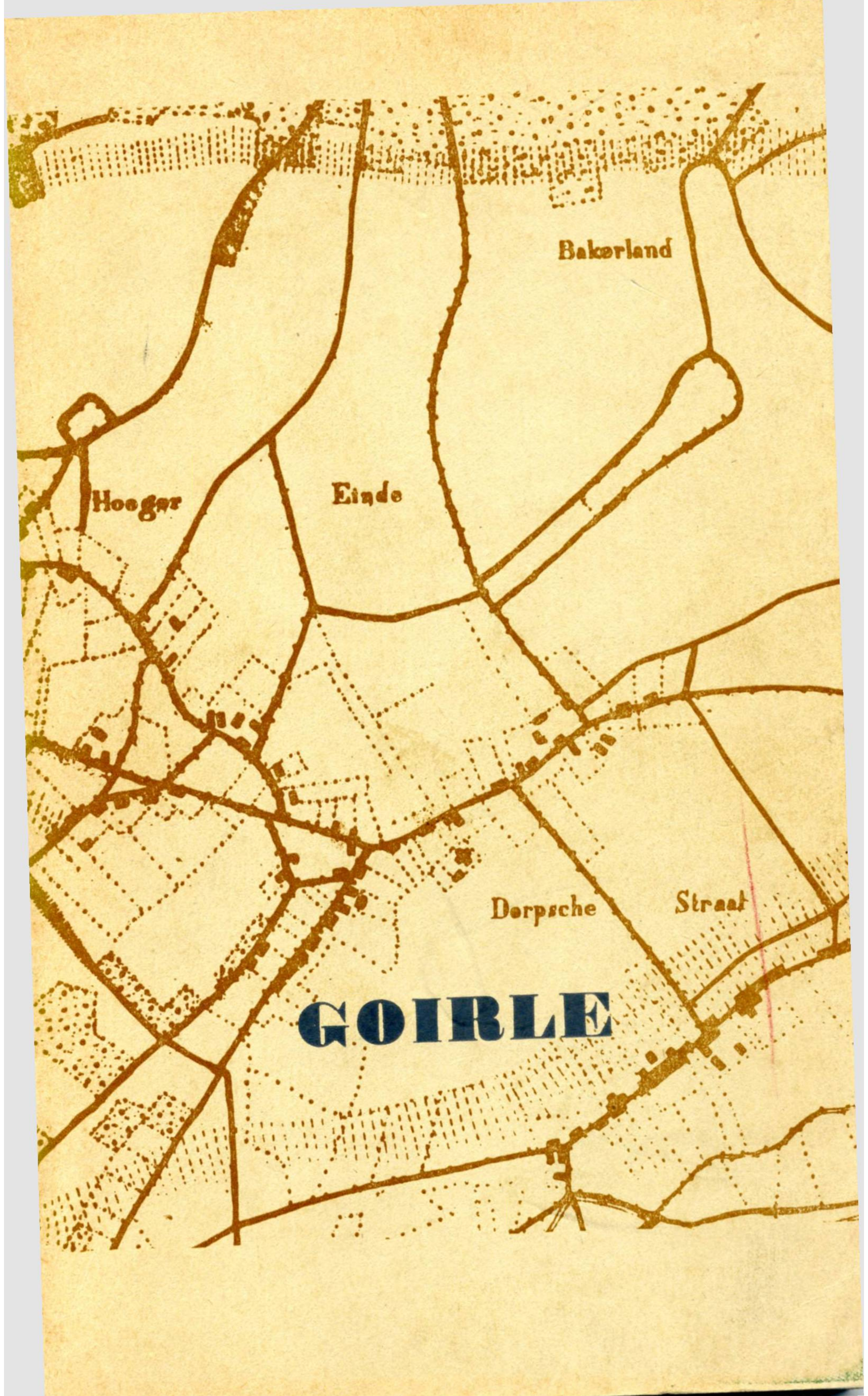

Bakeland

Hooger

Einde

Dorpsche

Straat

GOIRLE

G O I R L E

UITGAVE VAN HET GEMEENTEBESTUUR VAN
GOIRLE, HOOFDZAKELIJK SAMENGESTELD
MET DE MEDEWERKING VAN LEDEN VAN DE
HEEMKUNDIGE KRING, ONDER REDACTIE VAN
MEVROUW M. DE BOER-JONGEJAN, J. C. BROCK,
LUC VAN HOEK, FR. E. VAN OOSTERHOUT,
C. ROBBEN, PROF. DR. F. J. H. M. VAN DER VEN

MCMLXXV

TYPOGRAFISCHE VERZORGING EN DRUK: AD. KOKX, BREDA

DE GOIRLENAREN ZIJN BALLENFRUTTERS

IN DE LITANIE VAN BRABANTSE spotnamen staan de inwoners van ons goed Goirle bekend als "ballenfrutters". In tegenstelling met wat sommigen beweren, dat deze spotnamen zouden voortkomen uit een bekrompen gevoel van plaatselijke genoegzaamheid en laatlust, meen ik dat onze spotnamen veelal niet meer zijn dan een typerende uiting van een min of meer milde spotlust, die getuigt van de Brabantse menselijkheid en een essentieel onderdeel vormt van de aangeboren zin voor humor. Dit is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de humor in ons gewest vaak een wapen is geweest tegen overmacht en verdrukking. Want met de humor lachen we immers onze zorgen weg. „Echte humor”, zegt Drs. H. van Praag, „is een zaak van hoofd en hart” en vandaar dat die spotnamen altijd raak zijn. Zij lijken wel dikwijls boos omdat zij wat boers en onversierd overkomen. In zijn „Brabantse scheldprocessie” zegt pater Piet Heerkens echter: „’t Zijn allemaal mensenkinderen, leden van ’t goei Brabantse volk” en Harriët Laurey dichtte eens over Brabant:

„En nergens komen de gewone dingen
zo openhartig voor zichzelf uit.
En nergens ligt een glimlach zo gereed
als waar de wereld land van Brabant heet.”

De plaatselijke spotnamen zijn oud. Zij leven nog steeds voort en vele ervan zijn terug te voeren op een geschiedkundig feit, zoals dat met onze spotnaam "ballenfrutters" ook het geval is, want eens was „’t ambacht van Caetsballen maken” een voorname bestaansbron voor Goirle. Die kaatsballen waren nodig voor het kaatsspel, een internationale sport die overal in West-Europa is beoefend en die zich momenteel wat ons land betreft in Friesland heeft gehandhaafd. Nu speelde men het spel niet overal op de-

zelfde manier. In Noord-Italië kaatste men anders dan in het Baskenland, in Spanje weer anders dan in België en Frankrijk. We treffen het kaatsspel voor het eerst aan bij de Grieken, die 't in de eenvoudigste vorm beoefenden als stuitbal of ketsbal op de grond. De Romeinen namen het van hen over en brachten het naar Frankrijk. Van daaruit verbreidde het zich in de Middeleeuwen over West-Europa. Hier is het aanvankelijk een sport van de geestelijkheid, vervolgens van de adel, om dan uit te groeien tot een volkssport waaraan een grote opvoedkundige waarde werd toegekend. Dit blijkt uit de vele moraliserende gedichten en 't zinnebeeld van Jacob Cats:

„Kaats nog min en heeft geen val
zonder overslaande bal.”

Het is bekend dat er in 1292 te Parijs 13 balfabrikanten waren en dat in deze eeuw de geestelijken van Saint Cyr in het bisschoppelijk paleis van Nivers het kaatsspel speelden. In de 14e eeuw wordt het kaatsen in grafelijke en hertogelijke rekeningen aangeduid als een ridderlijk spel. Aanvankelijk beoefende men het spel in de buitenlucht. De oudste beschrijving uit onze streken dateert van 1431 en is van de hand van Baljuw Jan van den Bergh uit Brugge. Hij geeft geen spelregels doch moraliseert en beschrijft het z.g.n. "Jeu de la longue paume", een volksspel dat op straat gespeeld werd. Dit spel zal later in de 16e eeuw het spel worden van het Friese volk. De bal werd hierbij op een schuin dak gegooid om vervolgens met de handpalm te worden weggeslagen. De daken van lage huizen alsmede die van aan- en bijbouwen van de kloosters waren geliefkoosde plaatsen voor de kaatsers. Het gevolg ervan was echter dat er nogal wat ruiten sneuvelden. Ook de kerkhoven rondom de kerken werden bij voorkeur als speelterrein uitverkoren. Vandaar dat wij in de nabijheid van oude kerken nogal eens toponiemen aantreffen, die tot het kaatsspel kunnen worden teruggebracht. Dit is ook zo het geval in Goirle waar bij de oude inwoners de naam "Ketsheuvel" nog gebruikt wordt voor de aanduiding van de Kerkstraat.

Wij kunnen het kaatsspel in de Middeleeuwen het best vergelijken met onze tegenwoordige volkssport "het voet-

ballen". Bij het kaatsspel in die dagen waren het ook altijd niet de ideële sportgenoegens die prevaleerden. Er kwamen nogal eens ongeregeldheden uit voort waartegen de overheid de vinger moest opsteken. In Frankrijk b.v. verbiedt Karel V (1337—1380) in 1365 het kaatsen omdat het volk vergat te werken, de gehele dag zijn vertier zocht op de kaatsbanen, dronk en gokte op de wedstrijden en zodoende in 't geheel niet meer geschikt was voor de oorlog. Dit was immers in die dagen een voorname bezigheid van de Heren bestuurders. Heel veel resultaat schijnt dit verbod niet te hebben gehad, want in 1596 heeft Parijs 250 kaatsbanen en verdienen 9000 personen hun kost aan het kaatsspel. Ook in ons land was 't al niet veel beter en hield het beoefenen van het kaatsspel een gevaar in voor huizen, ruiten, voorbijgangers en vanwege de luidruchtigheid stoorde het de rust in de kerk.

De genoemde gevaren hebben er waarschijnlijk toe geleid dat men het kaatsspel vooral in de steden terugdrong naar ommuurde terreinen, die later uitgroeiden tot overdekte kaatsbanen. Naar gelang de grootte van het kaatsveld speelde men 't reeds eerder genoemde „Jeu de la longue paume" of wel het „Jeu de la courte paume". Uit het kaatsspel ontwikkelde zich de ambachtelijke nijverheid van het kaatsballen maken waarvan Goirle als een centrum beschouwd kan worden. Zeker in onze gewesten maar ook daar buiten werd de edele kaatssport bedreven met ballen waarop, ware het toen de gewoonte geweest „Made in Goirle" had gestaan.

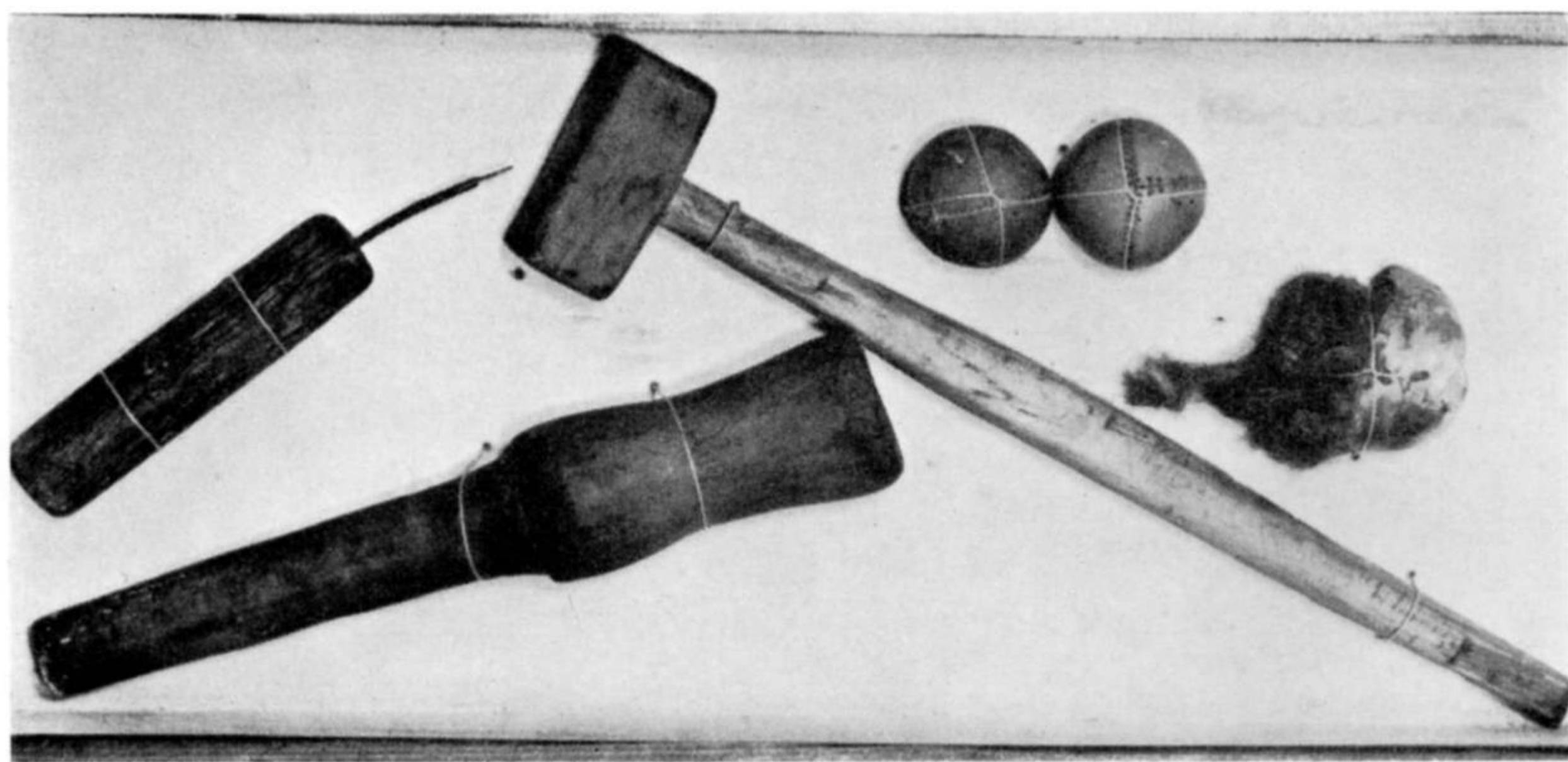
De kaatsbal werd gemaakt van zes segmenten bazaan of zacht schapenleer die door een pekdraad aaneen gehecht werden. Eèn segment bleef gedeeltelijk open, dat was de zgn. mond waardoor de bal al naar gelang de kwaliteit gevuld moest worden met geloofd koe- of varkenshaar of run, wat gemalen eikeschors is. Dit vullen van de bal door die nauwe opening heette in de volksmond "frutten" en dit nu bezorgde de Goirlenaren de spotnaam van "ballen-frutters".

Wanneer de kaatsballennijverheid voor het eerst en juist in Goirle is ontstaan, is een vraag waarop het antwoord nog

verscholen is in de grijze nevelen van de historie. De grondstoffen moesten — gezien de toenmalige veestapel van ons dorp — uit den vreemde worden aangevoerd en geografisch gezien was Goirle nu ook niet zo gunstig gelegen. Het kan haast niet anders of de Goirlenaren zijn, toen bleek dat de beperkte landbouw op onze hoge schrale zandgronden voor de bevolking geen emplooi meer bood, schoorvoetend begonnen aan het vervaardigen van kaatsballen. Ze hebben kwaliteit geleverd en wat vooral de doorslag gegeven zal hebben, zij hebben goedkoop gewerkt.

Maar al kunnen wij dan niet de oorsprong van de ballenfrutterij exact in een jaartal aangeven, we beschikken wel over talrijke feiten, vastgelegd in oude folianten aanwezig in het Archief van Tilburg. Ze geven ons toch wel een aardige kijk op de tijd toen de kaatsballennijverheid naast de landbouw een hoofdmiddel van bestaan vormde in het Goirle van weleer. Het oudst bekende gegeven over een balmaker van Goirle dateert van 28 juni 1552. In een schepengeloofte wordt dan genoemd een zekere „Laureys, die balmaecker tot Goerle” is. In 1560 laat Frans Peterssen een gerechtelijke vervolging instellen tegen Jan Cornelis Geryts Hermanssen. Genoemde Hermanssen is als leerlingbalmaker in de leer geweest bij Peterssen, die hiervoor 2 Rijns gulden had bedongen. Deze vergeet de leerling te betalen en wordt voor deze nalatigheid op het matje geroepen. Uit de verklaring van de Mr. Balmaker „dat hij hem gewasschen ende gewrongen ende pottage gegeven heeft” blijkt dat de opleiding intern is geweest.

De belangrijkheid van de kaatsballennijverheid moge blijken uit het aantal ballen genoemd in de twee volgende acten. De Spaanse legeraanvoerder Sebastiaan van Warendorp, in dienst van de Hertog van Parma, legt volgens een acte van 1588 Tilburg een brandschatting op in de vorm van kaatsballen. Hij eist van zijn meester maar liefst 12000 kaatsballen en Tilburg kan er direct uit voorraad, natuurlijk via Goirle, 6500 stuks versturen. In 1631 verklaren Hendrick Gerit Michielss, Jan Janssoon van der Loo en Goossens Aerts, alle inwoners van Goirle en balmakers van beroep, aan de Tilburgse voerman Bartholomeus Jan Joachims een hoeveelheid kaatsballen te hebben meege-

geven naar Maastricht om deze daar voor hen te verkopen. Zij hebben deze ballen zelf met hun familie en knechten vervaardigd en wel respectievelijk: Hendrich Michielss 7000 kleine ballen; Jan Janssoon van der Loo 3700 grote ballen; Goossen Aerts 5300 grote ballen en 1700 kleine ballen. In beide gevallen is wel sprake van respectabele aantallen!

Rond het midden van de 16e eeuw emigreren vele Tilburgse lakenarbeiders, volders en wevers naar Rotterdam. Ook de Goirlese balmakers zijn hierin niet achtergebleven. In een acte van 1617 treffen wij een zekere Antonis Wouterssoon aan, die een cijns erft die rust op de pastorie te Goirle. Gezien zijn beroep en zijn relatie t.a.v. Benedictus Wouterssoon mogen wij wel aannemen dat hij van Goirle geboortig is. Uit de acte blijkt verder dat hij zijn recht op de rente verkoopt aan Jan Adriaanssoon Verschueren eveneens "balmaecker" te Rotterdam en daarom mogelijk ook wel een Goirlenaar.

Eveneens is er van emigratie sprake in een Hilvarenbeekse acte van 1656 waarin een zekere Jan Peter Otten genoemd wordt, die geboren is te Goirle, in Delft woont en daar het ambacht van balmaker uitoefent. En in 1684 treffen wij in Vianen een voormalige Goirlese balmaker aan, een zekere Laurens van Wijck.

Dat het balletje niet voor alle balmakers met een gunstig effect terugkaatste, blijkt uit een lijst van 1665, aanwezig in het archief van Tilburg. Deze lijst noemt alle inwoners van Goirle die niet behoren tot de draagkrachtigen „ter somme van twee duysent gulden gedresseert”. Hierbij zijn 24 balmakers doch de "grote jongens" in de Goirlese ballenfabricage noemt de lijst helaas niet. Hadden tot nog toe de Goirlese balmakers voor eigen rekening geleverd, moeilijkheden met de export vooral naar het gewest Holland doet hen besluiten in 1669 een overeenkomst te sluiten met twee Delftse kooplieden. Hier wordt voor tien jaar contractueel vastgelegd om alleen voor en slechts in opdracht van genoemde kooplieden te fabriceren. Die overeenkomst tussen de Mr. Balmakers enerzijds en de Delftse kooplieden anderzijds, wordt vastgelegd in een acte, opgemaakt voor de Schepenen van Tilburg en Goirle. Hierbij treedt een zekere

Michiel Janssen Velsen (Goirlenaar van geboorte) op als factor of makelaar voor Gijsbrecht Janssen Velsen en Roelandus van Edenburch. Als Mr. Caetsballemackers worden genoemd: Gerrit Goossens, Thomas van Wijck, Willem van Spaendonck, Teunis van der Linden, Jan van der Auderhaegen, Jan van Heeck, Jan Dircken, Jan Dielis Claessen, Jacob Hendrick Cauwenberghs, Jan Jacobs en Jan van Aelst. Wij hebben hier te doen met een zuivere vorm van horizontale kartelvorming waarin letterlijk niets wordt vergeten. Hier wordt door de Hollandse koopmansgeest de bakermat van de "caetsbalmaeckerij" aan handen en voeten gebonden. Als variëteiten van kaatsballen die vervaardigd zullen worden zijn genoemd: Leidse ballen, Gentse ballen, Franse ballen, Witte kinderballen, Rode kinderballen. Verder gaat 't over prijs, gewicht, uitval, kwaliteit der te gebruiken grondstoffen, lever- en betalings-termijn, prijsstijging en prijsdaling, te betalen boeten bij overtreding der voorschriften, aanneming en ontslag van knechten, het aantal knechten „ende omme 't voorschreven ambacht te beter te doen floreren soo is daerenboven oock goet gevonden geniement voor Basen te admitteren, tenzij deselve alhier binnen Goirle den termijn van twee jaren het selve ambacht hebben uytgestaen ofte geëxerceert, ende alsdan alvorens tot proffijte vant ambacht te betalen vijff guldens ende twee gulden thien stuyvers to proffijte vanden armen, alles nochtans op approbatie van de Heeren Regierders alhier".

Wilde men zich dus bekwamen in het vak van balmaker, dan moest men daarvoor twee jaren naar de "vakschool" te Goirle. Interessant is voorts een soortgelijke acte uit 1685 opgemaakt door Notaris Joannes Wittebol te Tilburg. Van een tegenpartij is hier geen sprake. De met name genoemde Goirlese balfabrikanten verplichten zich te houden aan de voorwaarden in de acte vastgelegd en overtredingen zullen worden beboet met vijf Vlaamse ponden. Iedere contractant zal een lijst moeten bijhouden van het aantal wekelijks vervaardigde kaatsballen. Bestellingen, aan wie ook gericht, moeten aan elkaar worden getoond en ieder kan dan een hoeveelheid ballen leveren naar evenredigheid van zijn produktie. Niemand is 't toegestaan op eigen gelegenheid handel te drijven. Alleen de handel op

Antwerpen is vrij. Slechts met goedvinden van allen mag men een knecht in dienst nemen. De baas of de knecht is dan verplicht daarvoor een bedrag van vijf gulden te storten, welke som zij gezamenlijk zullen verteren. Zoals je ziet is de socialistische gedachte al vroeg in onze gemeenschap doorgedrongen, doch de naleving ervan blijkt niet haalbaar. Want nog in hetzelfde jaar verklaren Jan van der Auderhaegen, Jacob van der Weghen, Helena Wiemers en Thomas van der Auderhaegen, allen "balmaeckers" te Goirle, het contract als „doot en te niet”. Uit deze acte blijkt dat de handel op Holland min of meer verlopen is en men getracht heeft datgene wat er nog te halen was evenredig te verdelen volgens de gedachte „Ieder het zijne en de kwade niets”.

Het volgende gebeuren speelt zich af in 1739 en geeft een kijk op de intiemere verhoudingen van een balmakersfamilie. Op 7 februari verschijnt voor notaris Andries van der Burght te Tilburg Maria van der Linden, weduwe van Adriaan van Dun en voor de tweede maal weduwe van Jan van der Flaas, met haar zoon Willem van Dun en nog enkele getuigen. Met goedvinden van haar familie doet zij de zaak over aan haar zoon Willem en wel: „Coper, tin, bedde, linne en wolle, hair, balle en gereetschap tot het balmaecken gehoorrende, gout, silver, gemunt en ongemunt, voordelige en lastige boeckschulden des boedels hoe genaemt, raeckende de coopmanschappe van balle” voor f 700,— zonder interest. Bij haar dood moest Willem van Dun dit bedrag weer inbrengen ten profijte van de andere erfgenamen en Willem is verplicht zijn moeder tot haar dood te onderhouden. Wij hebben hier te maken met een telg uit het oeroude Goirlese geslacht van Dun, wiens nakomelingen een eeuw later nog betrokken zijn bij het vervaardigen van kaatsballen. Genoemde Willem van Dun huwt met Catharina Laurens Beeris en een dochter uit dit huwelijk — Maria van Dun — huwt met Gerard van Besouw, die rond de jaren 1820 nog kaatsbalmaker is. Laurens van Dun, een broer van Maria, huwt met Ida van Besouw en staat eveneens als balmaker te boek.

Begon reeds in de 17e eeuw een geleidelijke achteruitgang van de kaatsballennijverheid, in de 18e eeuw werd het ver-

loop definitief. Meermalen worden door de regenten van Goirle verzoekschriften ingediend bij de Ed. Mog. Heren Raden van Staten der Verenigde Nederlanden om onthefing of gedeeltelijke verlaging van belasting. Zo lezen wij in een verzoekschrift van 1741 dat de Goirlenaren de kost verdienen met „boeren en lantbouw ende gedeeltelijk met het ambacht van Caetsballen te maken”. In dat jaar telt Goirle 141 huizen, „alle kleine keetjes daar onder gereeckent”. Van 25 of 30 huizen kunnen de bewoners de belastingen nog opbrengen. De overige zijn arme mensen die ten laste komen van de armenkas. Hun schamele huisraad vertegenwoordigt de waarde van 1 gulden en 8 stuiver. Zij zijn in het bezit van één of twee minderwaardige koeien en het merendeel moet aan de kost geraken met kaatsballen maken, waarmee zij met veel moeite een sobere kost voor zich en hun gezin kunnen verdienen.

In een verzoekschrift van 1753 staat te lezen dat sedert vijf jaren de kaatsbalmakerij „genoegzaam geheel en al is vervallen”. Verder vertelt datzelfde smeekschrift dat veel kaatsbalmakers naar elders zijn vertrokken, terwijl andere hun zelfstandig beroep hebben prijs gegeven en knecht zijn geworden. Inventaris Visvliet vermeldt in 1786 dat de middelen van bestaan voor Goirle zijn: landbouw, ballenmaken, linnen weven en linnen bleken. In 1796 zijn er te Goirle nog 8 ballenmakers boven de 18 jaar te vinden. In 1807 vermeldt Servaas van de Graaf in de Historische Statistische beschrijving van het Koninkrijk Holland — eerste deel, inhoudend het Departement Braband —, dat er in 1805 te Goirle in 147 huizen 982 inwoners gehuisvest zijn. Deze vinden deels hun bestaan in de landbouw en gedeeltelijk bij het weven van zogenaamd werk- of spoel- of grof linnen. Tevens bericht hij dat het vervaardigen van kaatsballen thans van weinig betekenis meer is.

Het is dus niet zoals wel eens beweerd is, dat de uitvinding van de gummibal, zo rond 1860, de Goirlese kaatsballen-nijverheid de doodsteek zou hebben gegeven. Het verval begint reeds een eeuw eerder en moet gezocht worden in een verminderde beoefening van de kaatssport en een geleidelijk verleggen van het zwaartepunt van de bestaansmogelijkheden naar de linnenindustrie. Pas dan begint in

de Goirlese geschiedenis de periode waarin de linnenwever, bijv. in slappe tijden, zich als bijverdienste met ballen maken bezig hield.

Rond 1800 kennen wij nog als balmakers: Jan van Diessen, Peter Alewijns, Jan van de Sande, Adr. van Enschoot, Jacob Vromans, Norb. Roestenborg, Peter van de Laak, Peter van Diessen, Laurentius van Dun, gehuwd met Ida van Besouw, en rond 1820 nog Gerardus van Besouw, overleden 22 mei 1829 en Adr. van Besouw, overleden 27 sept. 1831, terwijl Elisabeth Eysermans nog de enigste balnaaister is. In de jaren 1816 tot en met 1830 verkocht de firma A. van Besouw nog 21.000 ballen van diverse soort. Dat is gemiddeld maar 1500 ballen per jaar. Hieruit blijkt dus wel dat de eens zo bloeiende kaatsballennijverheid van weinig of geen betekenis meer was. In 1850 zijn Peter van Diessen en de Wed. J. B. van Besouw, later bijgestaan door haar zoon Gerard van Besouw J.Bzn. nog de enige balhandelaren. Van Besouw leverde tot 1869 uitsluitend nog kaatsballen uit voorraad. De laatste balmaker was Hendrikus Eysermans die in de ouderdom van 86 jaren in 1926 overleed.

Als het getij verloopt verzet men de bakens. Wat wij momenteel zelf beleven aan achteruitgang in de textiel-industrie — zij het dan door andere oorzaken — beleefden onze voorouders in de eens zo florerende kaatsballenmakerij. Niets meer herinnert ons aan het feit dat Goirle eens daarvan de bakermat was dan alleen onze bijnaam "ballenfrutters", die als spotnaam bedoeld, achteraf bekeken, meer een ere naam is daar hij ons herinnert aan de werklust en ondernemingsgeest van ons voorgeslacht.

Burgemeester A. H. M. van den Wildenberg:

Voorwoord 3

Drs. M. van de Ven: Goirle zoals het was, zoals het
is en zoals het (misschien) worden zal 7

Vabo: Vier Golse plekskes 22

Vabo: Er was eens... 23

Fr. E. van Oosterhout: Over het cuultuurleven van
Goirle 27

Toontje: Op m'n eend'je 38

M. de Bruin: Als het verleden van Goirle minder
grijs wordt 41

Jan Hoogendoorn: Jaon wêêf de geit kepot 48

Jan Hoogendoorn: 'Onze vader was unne pronte
mêêns' 49

C. Robben: De Toren van de parochiekerk St. Jan 50

C. Robben: Hoe oud is de parochie Goirle en uit
welke tijd dateert haar eerste kerkje? 55

C. Robben: Bouw van de huidige St. Janskerk 58

Toontje: Twieet 64

Jan Hoogendoorn: De Goirlenaren zijn ballenfrutters 67

Vabo: Fikkie 78

Toontje: Aonwaaien 80

Jan Hoogendoorn: 'Die goede oude tijd' 82

C. Robben: Zo maar een wandelingetje 91

C. Robben: De St. Jans-kapel op Nieuwkerk 101

